

לאה הכפולה

מאת גדעון טיקוצקי

(נדפס ב"ידיעות אחרונות", המוסף לשבת – מדור הספרות, ד' בניסן תשס"ז, 23.3.2007, עמ' 26)

באחד הראיונות עם לאה גולדברג (1911-1970) שנערכו בעשור האחרון לחייה, היא נשאלה על העתיד הצפון לשירה בכלל ולשירתה-שלה בפרט. "זאת היא שאלה, שקשה לי מאוד להשיב עליה", ענתה בהיסוס למראיינת גליה ירדני, "לא משום שלא חשבתי עליה אלא משום שהרביתי כל כך לחשוב עליה... הרגשתי-שלי דומה לזו של אדם, הטומן איגרת בתוך בקבוק ומשליך את הבקבוק לים. אולי יבוא יום והאיגרת תגיע אל החוף".

היום, כמעט יובל שנים לאחר אותו ריאיון, אפשר לומר שהבקבוק שלאה גולדברג שלחה על פני המים הגיע לחוף מבטחים, ושהאיגרת שבתוכו – מפעלה הספרותי – זוכה לקריאה קשובה. דווקא בשל הפופולריות שלה ובשל שפתה הפשוטה, נטתה האקדמיה לקטלג את שירתה כ"לא מתוחכמת" וכנטולת ברק אינטלקטואלי. והנה, בעשור האחרון זוכה יצירתה של גולדברג להערכה מחודשת, ותופסת את המקום הראוי לה גם באקדמיה: המגמות העכשוויות בשיח המחקרי מעלות על נס דמויות של נשים ייחודיות שכמותה – אמנית אינדיבידואליסטית בחברה גברית-קולקטיביסטית; אשה שקשרה את חייה ואת יצירתה במפעל הציוני אולם סירבה להיענות לצו השעה ולהתנתק מנטאלית מאירופה ומתרבותה.

מחקרים עדכניים המוקדשים ליצירתה להצביע על המורכבות הנסתרת, הנשקפת מבעד לפשטותה החיצונית: הם מדגישים את הסימביוזה הייחודית שיש בכתיבתה בין תבניות קלאסיות – הסונט, למשל – לבין יסודות מודרניים ("אולי מבט אחר" מאת עפרה יגליון), ובין היענותה למוסכמות הפואטיות של זמנה לבין התמרדותה כנגדן.

לאה גולדברג ידועה בעיקר כמשוררת, הגם שמפעלה האמנותי משתרע על פני תחומים מגוונים: היא כתבה יצירות פרוזה – הידועה שבהן היא הרומן "והוא האור" (1946) שנדפס מחדש ב-1994 ושוב לפני כשנתיים. היא חיברה מחזות ("בעלת הארמון", 1956, ועוד) ויצירות לילדים (ביניהן "דירה להשכיר", "איה פלוטו", "ידידי מרחוב ארנון", "ניסים ונפלאות", ושירים רבים). היא פרסמה רשימות ומחקרים בספרות עברית וכללית, בבמות אקדמיות ועיתונאיות, ושימשה ראש החוג לספרות השוואתית באוניברסיטה העברית. היא תרגמה (בין השאר את "מלחמה ושלוש"), ערכה, ואף שלחה ידה באמנויות הפלסטיות (תערוכה של קולאז'ים שיצרה הוצגה בשנה האחרונה לחייה ב"בית האמנים" בירושלים).

כל אלה הם פנים מוכרים של אישיותה הרב-גונית, הרנסנסית-כמעט; אבל יש גם לאה גולדברג אחרת, לא זו הידועה לכל. במה דברים אמורים?

במהלך חייה ביקשה לאה גולדברג לעצב את הקאנון של יצירתה במו ידה, כלומר להבליט את היצירות שזכו להכרה, ולהשכיח או לגנוז את אלה שאיתן לא הייתה שלמה. כך, למשל, במבחר שערכה משיריה ב-1959, היא כמעט שלא כללה שירים מספרה הראשון, "טבעות עשן" (1935). דן מירון קבע לפני שנים אחדות שבמהלך הזה המשוררת עשתה עוול לספר ביכוריה, שיש בו ממיטב

שירתה, וניסה לעמוד על הסיבות השונות שהובילו אותה להכרעה זו. גולדברג דנה לשבט גם טקסטים שחיברה לתיאטרון "המטאטא" בשנות ה-30' וה-40'. היו אלה פזמונים ומערכונים שהיא כתבה לבמה הסאטירית הבולטת של זמנה, בתגובה על אירועי הזמן. אחד מהם, למשל, מתריס נגד הקיפוח העדתי: הוא מגולל את שאיפתה של בחורה תימנייה המתפרנסת מניקיון ב"הסתדרות" להידמות לאשכנזייה – ניסיון שנדון לכישלון בנסיבות אותם ימים:

איהיה שיכנזית
גם אתלבש כמוה:
סנדל לועזית
ועל עקב גבוה!

אעבוד במשרד
על מכונה אכתובה.
אצא בשבת
ולוי נוצות על כובע!

ובכרם תימנים
לא יאירו לי פנים
ישאלו ויענו:
זאת לא ברכה שלנו!

נתן אלתרמן, שהיה מבכירי ומבחירי כותביו של "המטאטא", הוא שקישר, ככל הנראה, בין התיאטרון לבין לאה גולדברג. אגב: בין פזמוניו יש חטיבה שלמה של "שירי תימנים", ברוח זה המובא כאן. אלתרמן הקפיד אמנם לערוך הפרדה ברורה בין פזמוניו – כתיבתו ה"קלה" – לבין שיריו, אבל מעולם לא התכחש לאלה הראשונים. גולדברג, לעומתו, בחרה להעלים פרק זה מקריירת הכתיבה שלה. כך נהגה גם באשר למחזה הראשון שלה, "יום בחלון" (1938), שנחל כשלוש חרוץ בקרב הקהל והמבקרים ("יום בחלון" – העיזבון הדרמטי של לאה גולדברג" מאת אילנה נאמן, 1997); וכן נהגה גם לגבי ספר הפרוזה הראשון שלה, "מכתבים מנסיעה מדומה" (1937) שזכה לתגובות צוננות עם פרסומו.

כיום, ממרחק השנים, דומה שלאה גולדברג החמירה עם עצמה יתר על המידה כשהחליטה להוציא את הטקסטים הללו אל מחוץ לקאנון של יצירתה. אמת, חלקם בוסרי מעט, אולם רובם ככולם מעוררים עניין ומצליחים לרגש גם בחלוף כשבעה עשורים מזמן חיבורם. מתברר שגם לאה גולדברג "האחרת" מצליחה לא אחת להפתיע, ממש כמו כפילתה המוכרת לכולנו, ואולי אפילו יותר: דווקא קריאת מכלול יצירתה מן השוליים, כלומר ההתמקדות במה שגולדברג בחרה להשמיט מתודעת הקוראים, מלמדת לא אחת על עולמה הפנימי של הכותבת יותר מאשר יצירותיה הידועות לכל; והיא עשויה לשמש מעין מפתח ל"צופן הגנטי" של כתיבתה.

דברים אלה עמדו ברקע להחלטת ספריית פועלים ("הוצאת הבית" של לאה גולדברג, היא גם שימשה בה כעורכת) להוציא מחדש לאור את "מכתבים מנסיעה מדומה". לשמחתי הוזמנתי על ידי עורך ספריית פועלים, אברם קנטור, לקחת חלק בעריכת המהדורה החדשה של הספר, שגולדברג פרסמה בהיותה בת עשרים ושש ושמה לא זכה להדפסות חוזרות בחייה. רק כעשור לאחר מותה נדפס במהדורה פקסימילית שעותקיה אזלו מן השוק זה מכבר.

זהו רומן-מכתבים קצר: רות, בת-דמותה של לאה גולדברג עצמה, כותבת אל עמנואל אהובה, ומבין שורות מכתביה צץ ועולה סיפור אהבתם הנכזבת של השניים. בניגוד לנהוג ברבים מרומני-המכתבים, התמורות ביחסיהם אינן עומדות במוקד הספר אלא משמשות רק כרקע להתרחשות

האמיתית: נסיעתה של רות אל ערים מרכזיות במערב אירופה, בקיץ-סתיו 1934. אך כל כמה שמשע זה עשיר בפרטים קונקרטיים מהווי המקומות הללו, ספק אם הוא מתרחש במציאות: סביר יותר להניח שכולו פרי הרהורי לבה של רות.

עבור גולדברג משמשת הנסיעה המדומה הזאת כהספד למורשתה ההומניסטית של אירופה, בצל עליית הפשיזם והנאציזם. כל כמה שהיא מבטאת את חוויותיה האישיות ואת העדפותיה התרבותיות, היא קשובה להדים מנבאי-הרעה של התקופה. בשני משפטים תמימים לכאורה היא חוזה בבהירות את החורבן הממשמש ובא, כשהיא כותבת על ברלין: "אני חסתי על הקיקיון הזה שלא עמלתי בו. שאבות אבותי לא נטעו אותו" (עמ' 15). והרמז ברור: יונה מצר על נבילתו בן-לילה של הקיקיון שהאל הצמיח עבורו, ואז האל אומר לו: "אתה חסֵת על הקיקיון אשר לא עמלת בו [...] ואני לא אחוס על ניִנה העיר הגדולה? [...]" (יונה, ד, 10). כעת, עם התקנת המהדורה החדשה לדפוס, הורגש הצורך בקירוב הטקסט אל קוראיו העכשוויים. אמנם שפתו שמרה על חיוניותה ולא דרשה שום עדכון – העברית של גולדברג, בכל כתיבתה, היא מוקפדת ועם זאת מתרחקת מן המליצה – אבל שפע הרמזים המשובצים בו ליצירות אמנות ולמקורות תרבותיים אחרים הצריך הוספת ביאורים. מלאכת הפענוח דמתה לפרקים לפיצוח חידה בלשית ובמהלכה קשה היה שלא להתפעל מרוחב אופקיה האינטלקטואליים של גולדברג הצעירה. אולם אליה וקוץ בה: דווקא אותו ידע תרבותי נרחב העולה בינות כל אחד ואחד מדפי הספר נתפס בשעת פרסומו הראשון של הספר כחולשה

הביאורים שנוספו למהדורה החדשה נועדו למנוע את תחושת הניכור שחלק מקוראי הספר אולי חשו בשנות ה-30. את הקוראים העכשוויים הם מקרבים לידע הנרחב של גולדברג. בנוסף נמצאו בעיזבונה הספרותי המופקד במכון "גנזים" שבבית הסופר בתל-אביב שני פרקים נוספים ולא ידועים המופיעים בכתב היד המקורי של הספר, והוחלט לשלבם בסוף המהדורה החדשה. אחד מהם "הופך" במידה מסוימת את הסוף המוכר של הספר.

הקוסמופוליטיות של "מכתבים מנסיעה מדומה", שעמדה לו לרועץ עם הופעתו, מקרבת אותו כיום לקהלים חדשים, שספק אם גולדברג שיערה בדמיונה שיקומו לו: הספר תורגם לפני כארבע שנים לגרמנית, ולפני כשנה ראה אור גם בספרדית. כעת ניתנת גם לקוראי העברית הזדמנות נוספת להתרשם מן הטקסט המוקדם הזה, שכוחו עומד לו גם כיום – בניגוד לציפיותיה של מחברתו.